

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ

АНОТАЦІЯ. Стаття присвячена актуальним питанням професійного самовизначення молоді. Проведено систематизацію основних підходів до визначення поняття «професійне самовизначення», сформульовано його основні вікові етапи. Проведено систематизацію чинників, що впливають на професійне самовизначення. У статті визначено сучасні теоретичні проблеми з досліджуваної теми. В результаті проведеного теоретичного аналізу запропоновано напрями вдосконалення проблемних питань професійного самовизначення молоді.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: професійне самовизначення, вибір професії, самореалізація, вікові етапи самовизначення, професійна орієнтація.

АННОТАЦИЯ. Статья посвящена актуальным вопросам профессионального самоопределения молодежи. Проведена систематизация основных подходов к определению понятия «профессиональное самоопределение», сформулированы его основные возрастные этапы. Проведена систематизация факторов, влияющих на профессиональное самоопределение. В статье определены современные теоретические проблемы по исследуемой теме. В результате проведенного теоретического анализа предложены направления совершенствования проблемных вопросов профессионального самоопределения молодежи.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: профессиональное самоопределение, выбор профессии, самореализация, возрастные этапы самоопределения, профессиональная ориентация.

SUMMARY. Article is devoted to issues of professional identity of young people. Conducted systematization of the main approaches to the definition of «professional self-determination», stated his main age stages. Held systematizes the factors influencing the professional self-determination. In the article determines the problems of modern theoretical study subject. As a result of theoretical analysis proposed the ways of improving professional problematic issues of self-determination of youth.

KEY WORDS: professional self-determination, choice of profession, self-realization, self-age stages, professional orientation.

Постановка проблеми. Професійне самовизначення молоді в сучасній Україні відбувається в складних економічних умовах.

У суспільстві спостерігаються такі негативні явища, як безробіття, втрата сенсу життя. Юнаки і дівчата намагаються отримати вищу освіту, але це не гарантує успішної трудової діяльності. У той же час робітничі професії мають підвищений попит на ринку праці, але через низьку оплату праці і непрестижність молодь не хоче отримувати професійно-технічну освіту. Така ситуація обумовлює певні особливості професійного самовизначення, які можуть негативно вплинути як на професійний і особистісний розвиток особистості, так і на ринок праці.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема вибору індивідом власного життєвого шляху в психологічній літературі не є новою. Проблеми формування готовності до професійного самовизначення присвячені соціологічні, філософські і психологічні дослідження К. А. Абульханової-Славської, Ш. Бюллера, А. Д. Ганюшкіна, Є. О. Климова, Г. С. Костюка, І. С. Кона, О. А. Конопкіна, Т. В. Кудрявцева, М. С. Пряжнікова, В. В. Рибалки, Б. А. Федоришина, П. І. Шавіра, В. А. Ядова, М. Г. Ярошевського та ін., в основі яких фундаментальні положення психології особистості і психології діяльності. Аналіз літературних джерел показав, що як є зарубіжний, так і в вітчизняній психології наявні різні підходи до визначення сутності поняття «професійне самовизначення». Проте, був зроблений висновок, що професійне самовизначення потребує вдосконалення та адаптації до існуючих економічних і соціальних умов.

Метою дослідження є аналіз праць вітчизняних і закордонних учених, які займалися проблемою професійного самовизначення молоді, виокремлення основних підходів до визначення поняття «професійне самовизначення», дослідження особливостей професійного самовизначення і напрямів його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виникаюча потреба старшокласників у самовизначенні, пошук свого місця в житті ведуть до появи потреби в професійному самовизначенні, прийняття попередніх рішень про вибір професії. Сьогодні формування психологічної готовності особистості до усвідомленого вибору професії стало не тільки гострою необхідністю, але й багатограним і складним процесом. У цей період головна роль припадає на розвиток інтересу до професії, відповідних мотивів, потім здібностей.

Сама по собі проблема професійного самовизначення не нова і глибоко проаналізована у працях більшості як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Однією із найзначніших теорій професійного самовизначення у закордонній науці є теорія Д. Сьюпера.

Узагальнюючи практичний досвід і дані, одержані в дослідженнях професійного розвитку, Д. Сьюпер прийшов до висновку, що правильно говорити про професійне самовизначення як про довготривалий процес професійного розвитку, у ході якого людина проходить ряд стадій, що відповідають певним віковим періодам, і відображають особливості прийняття професійно важливих рішень. У ході професійного розвитку людина приймає рішення, яке визначає напрямок подальшого розвитку. Ключовим поняттям у теорії Д. Сьюпера є поняття «Я-концепція». Професійна «Я-концепція» являє собою сукупність установок, які обумовлюють професійний вибір, чекань по відношенню до світу праці, своєму місцю у ньому [1].

Розглядаючи професійне самовизначення, необхідно підкреслити, що дослідниця А. Ро акцентує увагу на значенні раннього дитинства у професійному самовизначенні. Професійна спрямованість особистості, згідно з її теорією, формується під впливом відносин «батьки—дитина». Відношення, що складаються у дитини у ранньому дитинстві, визначають наступний професійний вибір [2].

Особливий підхід до професійного самовизначення пропонується С. Факуямою. На його думку, це установки особистості у виборі професії, які узгоджуються із суспільними потребами та з індивідуальними якостями (покликання, здібності, професійна підготовка, освіта та психофізіологічні особливості). Вважається, що людина з нормальним фізичним і психічним станом здатна оволодіти багатьма професіями, незважаючи на невідповідності з професійними вимогами. Брак потрібних професійних якостей у такому випадку буде компенсуватись різним терміном пристосування до трудової діяльності [3].

У працях Е. Еріксона наголошено, що нездатність до професійного самовизначення є серйозною проблемою молоді. Вирішення завдання вибору професії він убачав у пізнанні особистості самого себе, в об'єктивній самооцінці та зіставленні професійних вимог із власними якостями. Вказано, що вибір професії є відповідним тому стилю життя, який людина обирає для себе, й обрання професії слугує показником того, яким типом особистості намагається стати юнак чи дівчина [4].

Слід зазначити, що у розробках Є. Клімова звернуто увагу на те, що самовизначення — це не одноразовий акт вибору, а низка рішень упродовж усього віку людини, які обумовлені його образом життя [5].

У роботах О. Вітківської акцентовано увагу на тому, що для розуміння механізмів самовизначення необхідне вивчення взаємопов'язаних з ним психологічних явищ: формування життєвої позиції та образу «Я», самореалізації у суспільстві, самодетермінації особистості, а також усвідомлення і саморегуляції мотиваційної сфери. Дослідниця зазначає, що професійне самовизначення не завершується моментом вибору професії, а поступово виявляється та конкретизується у вигляді майбутньої професійної перспективи. Тому О. Вітківська вбачає два боки професійного самовизначення, по-перше, це поступове орієнтування особистості у сферах діяльності, а по-друге — сам процес вибору професії, де головним є формування особистісного професійного плану. Означена діяльність здійснюється за допомогою самопізнання особистості, розвитку її самосвідомості, здійснення виборів і розв'язання внутрішніх суперечностей [6].

Одне з головних питань професійного самовизначення В. Рибалка вбачає в об'єктивному зіставленні професійних вимог з інтересами та здібностями старшокласника. Акцентується на тому, що виконання вказаного зіставлення залежить від повноти знань про доступні для учня професії, а також про власні психофізіологічні якості та вміння порівняти їх між собою і зробити відповідні висновки. Зазначається, що головна психологічна проблема професійного самовизначення полягає у визначенні та вимірюванні особистісних якостей. Розв'язання вказаної проблеми дозволяє зробити учню обґрунтований вибір відповідного профілю навчання та професійної підготовки з подальшою можливістю отримати ту професію, яка буде відповідати внутрішнім чинникам особистості та зовнішнім вимогам [7].

Досліджуючи дану проблему, М. Піддячий робить висновок про те, що «суть професійного самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності й передбачає самооцінку людиною індивідуально-психологічних вимог професії до спеціаліста; усвідомлення особистістю відповідальності за успішне виконання діяльності та реалізацію своїх здібностей, саморегуляцію поведінки, спрямованої на досягнення поставленої мети» [8]. Він виділяє такі основні структурні елементи професійного самовизначення старшокласників: професійні інтереси, професійні наміри та професійна спрямованість.

Особливо цікавими є позиції М. С. Пряжнікова щодо професійного самовизначення. Дослідник ототожнює поняття самовизначення та вибору особистості і розглядає проблему свободи

вибору (свободи самовизначення) як єдину проблему в широкому історичному контексті, пов'язує можливість професійного самовизначення з реальною свободою вибору людей у суспільстві, підкреслює нерозривний зв'язок професійного самовизначення з самореалізацією людини в інших важливих сферах життя. На думку автора, суттю професійного самовизначення є «самостійне й усвідомлюване знаходження смислів діяльності, яка обирається або вже обрана, і всієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній ситуації, а також знаходження смислу в самому процесі самовизначення» [9].

Враховуючи всі підходи до визначення сутності професійного самовизначення, доцільно буде запропонувати власний підхід до трактування досліджуваного поняття. Професійне самовизначення як специфічний напрям самовизначення особистості може розглядатися: 1) у широкому розумінні, як процес поступового орієнтування особистості у сферах діяльності, що буде супроводжувати її протягом всього життя, починаючи зі старшого дошкільного віку; 2) у вузькому розумінні, професійне самовизначення розглядається як сам процес вибору професії особистістю, яка закінчує середню освіту і має обрати напрям подальшого професійного навчання. Загалом, професійне самовизначення можна визначити як довготривалий процес, що розпочинається зі старшого дошкільного віку і продовжується протягом життя до остаточного вибору професії, спрямований на вивчення особистістю власних здібностей, уподобань, професійно важливих якостей, зіставлення їх з конкретними професіями з метою вибору конкретного виду професійної діяльності з урахуванням чинників, що впливають на процес самовизначення (внутрішніх і зовнішніх).

Аналіз літературних джерел показав, що як у зарубіжній, так і в вітчизняній психології наявні різні підходи до класифікації типів самовизначення, які водночас є його етапами. У більшості моделей життєвого самовизначення центральними компонентами є особистісний, соціальний і професійний.

Орієнтуючись на цілісне розуміння процесу професійного самовизначення, звернемося до досліджень М. Пряжнікова і С. Чистякової [10], які виділяють такі підходи до визначення та вивчення цього процесу:

соціологічний підхід, який визначає професійне самовизначення як серію задач, поставлених суспільством перед особистістю;

соціально-психологічний підхід, який розглядає професійне самовизначення як процес поетапного прийняття рішень, за до-

помогою яких індивід формує баланс між власними перевагами і потребами суспільства;

диференційно-психологічний підхід, який визначає професійне самовизначення як процес формування індивідуального стилю життя, складовою якого є професійна діяльність;

психолого-педагогічний підхід, який розглядає професійне самовизначення як спеціально організований, цілеспрямований процес поступового формування в людини внутрішньої готовності до самовизначення, що передбачає реальну взаємодію між педагогами й учнями [9; 10].

Необхідно зробити висновок, що аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що процес професійного самовизначення особистості проходить ряд вікових етапів, кожен з яких є оптимальним для вирішення відповідного кола життєвих завдань. Так, у роботах І. Дубровіної проблема самовизначення розглядалася як центральний момент розвитку особистості у ранньому юнацькому віці. Вона зокрема вважала, що основним психологічним новоутворенням раннього юнацького віку варто вважати не самовизначення як таке (особистісне, професійне, ширше — життєве), а психологічну готовність до самовизначення.

Як було зазначено, процес професійного самовизначення особистості проходить ряд вікових етапів. Спираючись на зарубіжний і вітчизняний досвід, пропонується власний розподіл за віковими етапами: розважально-пізнавальне самовизначення дошкільнят; пізнавально-ознайомче самовизначення учнів початкових класів; інформаційно-аналітичне самовизначення учнів 5—7 класів; професійно-визначальне самовизначення учнів 8—12 класів; уточнююче самовизначення студентів навчальних закладів різних типів; остаточне самовизначення молодих спеціалістів.

Довгий час професійне самовизначення досліджувалось переважно як проблема профорієнтації, що обумовило специфічний ракурс розгляду. Вивчалась структура професійних намірів (В. Брагіна, А. Кухарчук, А. Ценципер, П. Шавір), мотиви і фактори, які визначають вибір професії (В. Водзинська, В. Жуковська, В. Журавльов, Н. Касаткіна, М. Тітма та ін.), можливості керування цим процесом (В. Чебишева, П. Шавір) [11].

Ми вважаємо, що потрібно розрізняти поняття «професійне самовизначення» і «профорієнтація». Сутність поняття «професійне самовизначення», з економічної точки зору, пропонуємо розуміти як участь окремих осіб в конкретному виді професійної діяльності, яка забезпечуватиме розвиток даній особі, її раціональне працевлаштування, ефективність праці та високі доходи, а

країні — зростання валового національного продукту й конкурентоспроможності економіки.

Профорієнтація або профорієнтаційна робота, на нашу думку, — це комплексна науково обґрунтована система засобів соціально-економічного, інформаційного, психолого-педагогічного впливу на людину з метою сприяння їй у своєчасному, свідомому, обґрунтованому професійному виборі із врахуванням здібностей, індивідуально-психологічних властивостей, інтересів і потреб економіки в кадрах.

Щоб краще зрозуміти складний і багатофакторний процес професійного самовизначення, необхідно детально проаналізувати чинники, що безпосередньо впливають на вибір професії.

Перш за все, сфера самореалізації обирається за порадою і прикладом батьків та членів родини. Немаловажний вплив здійснюється старшими друзями, які уже визначилися в житті. Інтерес до певної професійної діяльності може інспіруватися під впливом ЗМІ і культури. Відповідні якості особистості відкриваються завдяки освіті та вихованню. Професійне самовизначення відбувається як випадковим чином, тобто під впливом обставин, що склалися, так і свідомо, завдяки внутрішнім мотивам. Кожен із згаданих чинників діє не розрізнено, а в системі способу життя, яким живе особистість.

Отже, важливо відзначити, що на процес професійного самовизначення впливають чинники, які можна поділити на зовнішні і внутрішні. Зовнішні умови характеризуються змінами самої професії (з'являються нові технології, принципово нові напрями професійної діяльності, зокрема — підприємництво), вимогами суспільства до неї, змінюються співвідношення даної професії з іншими професіями. Внутрішні умови визначають зміни уявлень людини про професію, критерії оцінки людиною самої професії, професіоналізму в ній, а також критеріїв оцінки професіонала в собі.

На нашу думку, доцільно зазначені вище чинники поділити на такі групи: соціально-економічні (моральні і матеріальні стимули даної професії, престиж, ставлення до людини, що обрала ту або іншу професію); соціально-психологічні (вплив соціального оточення — сім'ї, однокласників, референтної групи); власне психологічні чинники (інтереси і схильності особистості, рівень її інтелектуального і особистісного розвитку); індивідуально-психологічні особливості (основні особливості нервової системи, виражені в особливостях різних темпераментів і динаміки протікання психічних процесів у їхньому прояві до різних видів діяльності).

Висновки. Отже, сказане вище дозволяє зробити такі висновки: особистісне самовизначення як психологічне явище виникає на межі старшого підліткового і раннього юнацького віку; потреба в особистісному самовизначенні являє собою потребу у формуванні системи, у якій сконцентровані уявлення молодшої людини як про себе (Я-концепція), так і про оточуючу дійсність; особистісне самовизначення лежить в основі процесу самовизначення в старшому підлітковому та юнацькому віці і визначає розвиток усіх інших видів самовизначення, у тому числі і професійного.

Таким чином, щоб підготувати молоду людину до професійного самовизначення, необхідно: сформувати установку на власну активність і самопізнання як основу професійного самовизначення; ознайомити зі світом професій, кон'юнктурою ринку, правилами вибору професії; сформувати вміння аналізу різних видів професійної діяльності, враховуючи спорідненість їх за психологічними ознаками й подібність вимог до людини; сформувати вміння зіставляти «образ Я» з вимогами професій до особистості та кон'юнктурою ринку праці, створювати на цій основі професійний план і перевіряти його; створити умови для перевірки можливостей самореалізації в різних видах професійної діяльності шляхом організації професійних проб; забезпечити розвиток професійно важливих якостей особистості; сформувати мотивацію й психологічну готовність до зміни професії й переорієнтації на нову діяльність; виховувати загальнолюдські та загальнопрофесійні якості, розумні потреби.

Література

1. *Super D. E.* Theory of vocational development / D. E. Super. — J. Amer. Psychol. — 1953. — v. 8. — № 5.
2. *Федоришин Б. О.* Психолого-педагогічні основи професійної орієнтації: Дис. на здоб. наук. ступ. д-ра пед. наук (13.00.04) / Б. О. Федоришин. — Ін-т пед. і психології проф. освіти АПН України. — К., 1996. — 383 с.
3. *Капустіна О. В.* Педагогічні умови активізації професійного самовизначення старшокласників у навчально-виховній діяльності школи: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук (13.00.07) / О. В. Капустіна. — Ін-т проблем виховання АПН України. — К., 2004. — 30 с.
4. *Пухлій В.* Вибір професії і проблема зайнятості молоді / В. Пухлій, В. Ткаченко // Персонал. — 2007. — №10. — С.73 — 79.
5. *Климов Е. А.* Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 391 с.

6. *Вітковська О. І.* Професійне самовизначення особистості і практичні аспекти професійної консультації / О. І. Вітковська. — К.: Наук. світ, 2001. — 91 с.

7. *Рибалка В. В.* Професійне самовизначення для старшокласників / В. В. Рибалка. — К., 2004. — 70 с.

8. *Піддячий М. І.* Організаційно-педагогічні умови підготовки старшокласників до професійного самовизначення у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук (13.00.07) / М. І. Піддячий. — Ін-т проблем виховання Акад. пед. наук України. — К., 2002. — 20 с.

9. *Пряжников Н. С.* Методы активизации профессионального и личностного самоопределения / Н. С. Пряжников. — М.: Издательство НПО «Модэк», 2002. — 392 с.

10. *Чистякова С. Н.* Основы профессиональной ориентации школьников / С. Н. Чистякова. — М.: Педагогика, 1981. — 96 с.

11. *Шавир П. А.* Психология профессионального самоопределения в ранней юности / П. А. Шавир. — М.: Знание, 1981. — 96 с.

Статтю подано до редакції 31.05.2012 р.